

Сергієнко Лариса

*Доктор наук з державного управління, доцент
Державний університет «Житомирська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-3815-6062>*

Попович Ніна

*аспірант
Державний університет «Житомирська політехніка»
<https://orcid.org/0009-0001-2228-3465>*

Політика російського іредентизму в Україні: етапи формування та вплив на міжнародну безпеку

Анотація. У цій статті досліджується проблематика зміни парадигми російської внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема завдяки застосуванню історичного аналізу. Крізь призму історичного аналізу, починаючи з XV ст. до сьогодення ідентифіковано етапи формування російського іредентизму: 1) доімперський період московського «збирання» земель; 2) період імперського становлення та зародження концепції «русского мира»; 3) період формування радянського народу; 4) період концептуального оформлення «русского мира» як офіційної доктрини рф. Здійснено аналіз та описано становище російської національної меншини в складі пострадянських держав, що дозволило визначити відсутність раціональних передумов формування та розвитку російського іредентизму. У дослідженні доведено, що лише необґрунтовані мотиви загарбницької експансіоністської політики рф є його основною причиною.

Ключові слова: іредентизм; «русский мир»; національна меншина; політика; міжнародна безпека; національна безпека.

Актуальність даного дослідження підтверджується складними умовами сьогодення, що характеризуються невизначеністю та становлять загрози як для систем національної безпеки країн, так і для системи міжнародної безпеки, а також обумовлюються непередбачуваністю розвитку зовнішньополітичних відносин. Володимир Путін, анексувавши території суверенної держави та розв'язавши війну проти України, зруйнував існуючий світовий порядок післявоєнної Європи, здійснивши безпрецедентне порушення міжнародного законодавства з часів Другої світової війни. Збройна агресія може стати нормою вирішення будь-яких міжнародних конфліктів, що безпосередньо впливає на системи міжнародної та геополітичної безпеки. Російська влада використовує наративи захисту «русского мира» та «братніх народів» для виправдання збройної агресії, міфологізує та перекичує історію задля поширення ідей, так би мовити, «визволення» російських громадян та приєднання територій суверенних держав до складу росії. Путін вже реалізовував свою іредентистську політику в Молдові та Грузії, крім того, офіційна російська влада використовує наратив про утиски росіян в Латвії, Казахстані та інших державах, тому російський іредентизм є справою часу. Збройна агресія росії як інструмент російської політики може спалахнути в будь-якій пострадянській країні. Загалом зазначене вище становить загрози системам національної безпеки країн Європи, а в умовах глобалізації впливає на весь світовий порядок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Російський іредентизм після 2014 р. став предметом дослідження для різних зарубіжних вчених. Так Н.Міхольчич досліджує роль іредентизму в зовнішній політиці Росії. Д.Дрісколл і З.К. Штайнерт-Трелкельд вивчають роль та вплив соціальних медіа на поширення російського територіального іредентизму. К.Олександр проаналізував російський іредентизм у контексті міжнародних відносин. І.Ільїн та О.Ніхматова здійснили корпусний аналіз метафори «братній народ» як важливого чинника іредентизму. Важливим для розуміння причин виникнення іредентизму в Україні є дослідження українського історика, професора Гарвардського університету Сергія Плохія, який здійснив історичний аналіз формування так званого «русского мира».

Мета дослідження. Метою дослідження є характеристика формування та розвитку політики російського іредентизму задля ідентифікації її етапів, шляхом аналізу зміни парадигми зовнішньої політики та національної ідеології росії з кінця XV ст. до сьогодення.

Викладення основного матеріалу. Іредентизм є складним і багатостороннім поняттям, оскільки як політичний процес він поєднує в собі ряд суб'єктів: поліетнічну державу, населення якої поряд з титульною нацією має національну групу, яка прагне до від'єднання; іредентистську державу, яка прагне приєднати території, де проживає споріднена нація; і, власне, іреденту, тобто національну меншину, яка знаходиться поза межами спорідненої держави, до якої відчуває культурну, національну, етнічну і мовну приналежність та прагне об'єднатися з нею. Деякі дослідники, зокрема Д.Пачі ключову роль у виникненні іредентизму відводять саме національній меншині. Вони трактують іредентизм як прагнення етнічної, культурної чи національної групи, яка знаходиться в межах однієї суверенної держави об'єднатися з іншою суверенною державою, з якою відчуває культурну спорідненість [11]. Досліджуючи російський іредентизм, варто розглянути це питання детальніше, адже після розпаду СРСР, внаслідок цілеспрямованої політики русифікації, уніфікації та радянзації союзних республік, поза межами росії опинилося близько 20 млн. її громадян [10]. Зокрема, в Латвії та Естонії питома вага росіян від усього населення становила більше 25 %; в Україні, Казахстані та Киргизстані – від 10 до 24 %, в Молдові, Грузії, Литві, Туркменістані менше – 9 %, в Таджикистані та Вірменії – менше 1 % (табл. 1). Також значну роль у виникненні іредентизму відіграє територіальна близькість іреденти та спорідненої держави, наявність спільного кордону.

Таблиця 1

Окремі показники, що характеризують російський іредентизм в пострадянських державах

Показники	Країни											
	Естонія	Латвія	Україна	Киргизстан	Казахстан	Литва	Білорусь	Молдова	Грузія	Туркменістан	Вірменія	Таджикистан
Частка росіян у загальній структурі населення країни, %	<25	<25	10-24	10-24	10-24	>9	>9	>9	>9	>9	>1	>1
Сухопутні кордони з росією	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-
Маріонеткові проросійські квазідержави	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-

Джерело: сформовано на основі [11]

Враховуючи важливі умови виникнення іредентизму (% росіян від загальної кількості населення та наявність сухопутних кордонів з росією), закономірним явищем стало б виникнення проросійських іредентистських настроїв у державах, де частка росіян є найбільшою тобто в Латвії та Естонії, які до того ж мають спільний кордон із росією. Проте згідно з історією, саме ці держави першими з пострадянських республік вийшли зі сфери впливу росії, та у 2004 р. країни Балтії (Латвія, Естонія та Литва) стали членами ЄС та НАТО. Проєвропейські тенденції політичного розвитку країн Балтії пов'язані насамперед з тим, що для них радянський період асоціюється із окупацією, яка розпочалася після 1940-го року та, відповідно, тривала менше ніж для інших союзних республік, тому ідеологія єдиного радянського простору не утвердилася ні серед національної еліти цих держав, ні серед етнічного населення. Крім того, лише Литва, де частка росіян становила менше 9 %, після набуття незалежності автоматично надала російському та іншому, не литовському населенню статус громадян. Латвія та Естонія, виходячи з міркувань національної безпеки, запровадили певні обмеження щодо набуття статусу громадянина для росіян, як-от: перевірка на знання державної мови та конституції країни, ценз осілості, присяга на вірність державі тощо. Для великої кількості росіян ці вимоги стали надто складними, тому вони отримали особливий статус, згідно з яким «негромадяни» не можуть впливати на політичне та державне життя та, відповідно, «проводити» проросійські сили до вищого керівництва держави. Така позиція є

абсолютно прийнятною, адже російське населення в цих країнах не є корінним, а з'явилося внаслідок окупаційного радянського режиму, певний час ці обмеження допомагали стримувати виникнення російського сепаратизму в країнах Балтії. Незважаючи на продуману та виважену політику керівництва Балтійських держав, російська влада намагається маніпулювати національним питанням задля реалізації своїх експансіоністських намірів. Адже в січні 2024 року Путін заявив, що ставлення Латвії до етнічних росіян є неприйнятним та проблемою національної безпеки [12]. Подібна риторика вже звучала напередодні вторгнення в Україну, що вкотре доводить: російський експансіонізм вдало використовує іредентистські гасла захисту етнічного населення задля захоплення нових територій.

У Казахстані на сьогодні проживає за різними оцінками близько 20 % росіян, тому влада боїться повторення «українського сценарію» відносин із росією, особливо беручи до уваги заяви російських можновладців на кшталт того, що Казахстан виник лише після розпаду СРСР. Задля недопущення російського іредентизму в Казахстані активно проводиться політика попередження сепаратизму та іредентизму. Вона стосується агітації етнічних казахів щодо переселення із центральних та південних регіонів до Північного Казахстану, де частка росіян значно вища. Після анексії росією Криму влада Казахстану на законодавчому рівні закріпила кримінальну відповідальність за будь-які прояви сепаратизму. Розвиток російського іредентизму у Казахстані буде залежати від того, чи залишиться країна під впливом росії, особливо в економічній сфері.

Крім того, Казахстан та Білорусь (питома частка росіян у цих країнах складає >9 %), Киргизстан (10–24 %), Таджикистан (>1 %) та Вірменія (>1 %, призупинила участь) входять до Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ), який був створений з ініціативи росії на протипагу НАТО у 1992 р. Ці країни досі залишаються в сфері впливу РФ, а тому не виникає потреба в «бутафорному» захисті своїх громадян у цих державах.

Внаслідок конфлікту в Грузії, який за участі РФ став класичним замороженим конфліктом, виникли маріонеткові держави Абхазія та Південна Осетія. Ці території де-факто контролюються російською владою через «спонсорство територій», механізми фінансування, присутність військового контингенту та надання російського громадянства всім охочим. Такі дії дозволяють в разі потреби прикривати збройний напад та анексію територій «захистом російських громадян», що є головним гаслом іредентистської стратегії [4, с. 139]. Подібна ситуація виникла в Молдові, де конфлікт між Кишиневом і Тирасполем, який виник з економічних та ідеологічних причин, рф використовує як ідеологічне протистояння із Заходом.

Питома вага національної меншини в межах поліетнічної держави, наявність спільного кордону з «батьківською» державою та компактного проживання етнічної групи не є ключовими умовами виникнення саме російського іредентизму, про що свідчать дані, наведені у таблиці 1. Адже в сучасних геополітичних обставинах, рф реалізувала свої іредентистські стратегії в Молдові, Грузії та Україні. Наприклад, у Грузії та Молдові частка російського населення є невеликою і становить менше 9 %. Молдова, де існує проросійська Придністровська Молдавська республіка, не має спільного кордону з рф, а отже, держава-агресор може реалізовувати свої експансіоністські загарбання, прикриваючись захистом російського й російськомовного населення у будь-якій країні, створюючи загрози для руйнування глобального світового порядку.

Характеристика російського іредентизму в пострадянських державах демонструє спільні риси у випадках Грузії та України, оскільки в обох країнах наявні як сухопутні кордони з росією, так і маріонеткові проросійські квазідержави. Однак протяжність загального кордону рф та України – 2295 км (сухопутного – 1974 км), у той час як протяжність кордону рф та Грузії – 894 км. Загальна чисельність населення України (за методологією Світового банку) перевищує майже у 10 разів чисельність населення Грузії. Водночас частка росіян у загальній структурі населення Грузії становить >9 %, що є відносно низьким показником, аналогічним до таких країн як Литва, Білорусь, Молдова, Туркменістан, Вірменія та Таджикистан. Натомість в Україні цей показник, за різними оцінками, варіюється від 10 до 24%, що є одним із найвищих серед зазначених країн і наближається до рівня таких держав як Естонія, Латвія, Киргизстан, Казахстан.

Анексія українського Криму у 2014 р., створення маріонеткових держав Донецької та Луганської народних республік, під гаслами «захисту братніх народів» та повномасштабне вторгнення в Україну у 2022 р. остаточно підтверджують той факт, що іредентизм є стратегією зовнішньополітичної діяльності рф. Традиційно російський іредентизм трактується як прагнення російської федерації анексувати території суверенних держав колишнього СРСР, де проживає частка російського населення, але аналізуючи національний склад пострадянських республік, а також становище в них росіян стає очевидним, що сам по собі народ є розмінною монетою і не становить цінності для влади. Натомість концепція «захисту братніх народів» є виправданням зовнішньої експансії, тому для того, щоб комплексно дослідити російський іредентизм, варто проаналізувати ціннісно-ідеологічне підґрунтя витоків загарбницької політики, розглянувши її історичний контекст, та встановити хронологічні етапи її творення (табл. 2).

Етапи формування російської іредентистської політики

Напрями експансії	Ідеологічне підґрунтя	Способи та механізми здійснення
ДОІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД МОСКОВСЬКОГО «ЗБИРАННЯ» ЗЕМЕЛЬ <i>Хронологічні межі: XV–XVII ст.</i>		
Північно-Східні та Південно-Західні князівства середньовічної Русі	полягає в обґрунтуванні спадкових прав московських князів на руські землі як єдиних нащадків Рюриковичів та формування релігійного міфу «Москва – третій Рим»	- силові (приєднання руських князівств до Москви, загарбницькі війни з сусідніми державами); - дипломатичні (укладання міжнародних угод); - ідеологічні (обґрунтування династичних прав на землі Рюриковичів)
ПЕРІОД ІМПЕРСЬКОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА» – РОСІЙСЬКОГО ІРЕДЕНТИЗМУ <i>Хронологічні межі: XVIII – XIX ст.</i>		
- колонізація українського степу та Кримського півострова; - анексія Правобережної України, білоруських, польських, литовських земель внаслідок поділів Речі Посполитої	винайдення загальноімперських принципів: православ'я, самодержавство, народність, які заклали основу концепції «русского мира»	- війни з Османською імперією за південь України та Крим; - міжнародне визнання як сильної імперії та вплив на слабших геополітичних акторів, що проявилось під час поділів Речі Посполитої; - створення принципів російської національної освіти
ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ <i>Хронологічні межі: 1922–1991 рр.</i>		
- територіальна експансія: приєднання земель колишньої Російської імперії; - ідеологічна експансія: поширення соціалістичної революції по всьому світу	формування «радянської нації», в якій провідну роль відігравали росіяни	- загравання з національними елітами союзних республік в 1920-х рр.; - русифікація, репресії, колективізація, голодомор; - радянська західноукраїнських та білоруських земель
ПЕРІОД КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОФОРМЛЕННЯ «РУССКОГО МИРА» ЯК ОФІЦІЙНОЇ ДОКТРИНИ РФ <i>Хронологічні межі: з поч. 1990 р. до сьогодні</i>		
Пострадянські республіки - втручання в конфлікти в Молдові та Грузії; - анексія українських територій; - повномасштабне вторгнення в Україну та окупація територій	«русский мир» як концепція виправдання зовнішньої агресії стає офіційною державною доктриною політики РФ	- збройна та фінансова підтримка сепаратизму в пострадянських державах; - фінансування поширення російської культури за кордоном та популяризації «русского мира»; - економічна, соціальна, військова інтеграція проросійських квазідержав (Абхазія, Південна Осетія, Придністровська Молдавська республіка, ЛНР, ДНР); - повномасштабна збройна агресія; - інформаційні війни

Джерело: сформовано на основі [5]

Отже, проаналізувавши внутрішню та зовнішню російську політику в історичному контексті різних етапів, можна побачити генезу російської великодержавної доктрини від територіального експансіонізму до іредентизму.

Перший етап цього процесу пов'язаний з так званим «збиранням» Московським царством земель північно-східної та південно-західної Русі, хронологічні межі якого не випадково сягають XV–XVII ст., адже лише у 70-х рр. XV ст. великий князь Москви Іван III звільнився з-під монгольської влади, яка панувала над північно-східними князівствами впродовж двох століть, тобто фактично розпочалася

історія незалежної Росії. Цікаво, що відомий історик Сергій Плохій вважає, що саме в другій пол. XV ст. виникає російський імперіалізм [5, с. 7], тобто практика силового підкорення територій була притаманна Московії із самих витоків її існування. Звісно, не потрібно відкидати той факт, що практика територіальної, економічної, політичної експансії була притаманна більшості із тогочасних держав, але лише РФ зробила із неї культову традицію державотворення, на яку посилається навіть у XXI ст. Панування кочовиків впродовж довгого часу, основним способом життя яких був грабіж та поневолення, теж мало своєрідний вплив на формування етнічних та ментальних особливостей російського народу, для якого деспотія, влада сильного, відсутність демократії, прагнення панувати над іншими стали частиною стратегії виживання.

Визнання Московської держави в тогочасному міжнародному просторі як важливого політичного гравця вимагало від неї позбутися монгольсько-азійського впливу, що стало б можливим після встановлення спадковості з наймогутнішою країною середньовічної Європи – Руссю-Україною. Саме тому питання приєднання південно-західних князівств було принципово важливим для Московії. Задля досягнення цілі московська влада впродовж XV–XVII ст. використовувала різні методи: силові, дипломатичні, ідеологічні. Приєднання до Москви північно-східних князівств відбувалося шляхом гуртування руських земель проти монгольської влади. Деякі князівства були приєднані збройним шляхом, зокрема Новгородська боярська республіка, значну частину її жителів було вбито, а на місто накладено великий податок.

Постійні територіальні захоплення потребували виправдання перед сусідніми державами та самим населенням, тому формується поняття «давнього звичаю», який обґрунтовує справедливість територіальної експансії через історичні та правові аргументи правонаступництва московських князів на спадщину Рюрика та Володимира Великого [5, с. 15]. Основним об'єктом московських зазіхань завжди залишався Київ, якому надавали сакрального значення, адже саме він є столицею могутньої Русі, центром православної віри. Південно-Західні князівства разом із Києвом поступово перейшли під владу Великого князівства Литовського, яке допомогло їм встояти під час монгольської навали. Під гаслом «повернення спадщини Рюрика» Москва розпочинає війни з Литвою, ослаблює її та утверджується як ключовий політичний суб'єкт Східної Європи. Литва, заручившись підтримкою Польщі, змогла відстояти правий берег Дніпра. Першу відсіч Москва отримала в битві під Оршею у 1514 р., під командуванням князя Костянтина Острозького. Згодом значна частина Правобережної України перейде під владу Польщі, що неминуче призведе в майбутньому до польсько-московського протистояння за українські землі.

У середині XVII ст. відбулась подія, що стала епохальною не лише для України, але й для всієї Східної Європи. Козацька війна, розпочата Богданом Хмельницьким у 1648 р. проти Речі Посполитої, заклала інституційно-правові основи молодій українській національній державі. На жаль, втримати цю державність стало складніше, ніж її досягти. Через відсутність зовнішньополітичної підтримки Богдан Хмельницький був змушений піти на союз із Московським царством та укласти Переяславську угоду в 1654 р. Ця подія стала поштовхом до створення російського міфу про «споконвічний зв'язок та єдність братніх народів». Ярослав Грицак вважає, що насправді Переяславська угода не мала виняткового статусу, адже була військово-політичним союзом, який в ті часи легко укладали і так само легко й часто розривали [3, с. 124]. Після підписання цієї угоди Москва поступово, але впевнено здійснювала обмеження прав та свобод на шляху до повної ліквідації козацької держави.

Задля обґрунтування правомірності зверхності московських царів над усією Східною Європою лише династичних посягань було замало, тому потрібні були беззаперечні аргументи всеосяжної влади. Тоді саме релігійна влада мала найбільший вплив. Для православного християнського світу беззаперечним лідером залишався Константинополь аж до його падіння від турків-османів у 1453 р. Цю ситуацію використали московські царі на свою користь, заявивши, що тепер центром православ'я є Москва, а отже, «Москва – третій Рим» тепер має повне право претендувати не лише на землі колишньої Русі-України, але й на величезну територію Стародавнього Риму та Візантії. Згодом це стане підставою для захоплення українського півдня та Криму.

Отже, перший етап російської експансіоністської політики характеризується формуванням концепції династичної та релігійної зверхності Московії над сусідніми регіонами.

Другий етап, хронологічні межі якого XVIII–XIX ст., пов'язаний не лише зі зміною форми правління у Московії, а, в першу чергу, з проголошенням Російської імперії й виокремленням нового підходу до обґрунтування територіальних розширень та всеосяжної влади російських правителів. Новопроголошений у 1721 р. імператор Петро I починає говорити про розширення своїх повноважень задля добробуту вітчизни, народу, нації. Катерина II (1762–1796 рр.) почала сприймати землі, приєднані після поділів Речі Посполитої, не тільки з історичного та релігійного ракурсу, але й з позиції етнічних особливостей. Після другого поділу Речі Посполитої Катерина II писала, що «прагне звільнити землі та міста, які колись належали Росії, засновані нашими родичами-єдиновірцями, від занепаду та утисків, яких вони там зазнають» [5, с. 51]. Іредентизм як політичне явище виникне в Італії лише в XIX ст., а його

наративи, зокрема, захист від переслідувань та пригноблення людей єдиного етнічного походження російська імперська влада почне використовувати ще в кінці XVIII ст. Звісно, говорити про виникнення російського іредентизму в кінці XVIII ст. ще зарано, адже нація, націоналізм, право націй на самовизначення як безумовні компоненти іредентизму виникнуть лише в модерному XIX ст., що стане підґрунтям для його формування. Сьогодні не існує єдиного концептуального визначення понять нація, націоналізм. Горло Н. називає націоналізм багатостороннім феноменом суспільного життя, який може визначатися і як ідеологія, і як форма суспільної свідомості, і як національний рух [2, с. 137].

У XVIII ст. головними напрямками російських експансіоністських посягань стає Південь України, адже захоплення чорноморських проток та вихід до Середземного моря відіграють ключову роль в стратегічному та економічному піднесенні імперії. Під час переможних російсько-турецьких війн завдяки козацькому війську Російська імперія заволоділа Півднем сучасної України, а згодом її колонізувала ці території. Паралельно відбувається поступова ліквідація прав та свобод Гетьманщини. Катерина II у 1764 році ліквідувала Гетьманщину та створила Новоросійську губернію, куди входили території Півдня України разом із частиною сучасної Донецької, Луганської та Харківської областей, а також Кримом.

Паралельно із становленням самодержавства та поширенням влади на великі території, які відрізнялися етнічно, лінгвістично, релігійно, зокрема Речі Посполитої, у Російській імперії поширюється пропаганда, спрямована на посилення імперських позицій. Одним із таких пропагандистів-ідеологів був С.Уваров, який стверджував, що сутнісні джерела Росії полягають у самодержавстві, православ'ї, народності. Становлення народності означало виникнення в Російській імперії європейського націоналізму, який став основою російської національної освіти, розвитком якої й займався граф С.Уваров [5, с. 81]. Російська освіта вже тоді, на початку XIX ст., формувалася виключно як ідеологічний інструмент впливу на російську та неросійську еліту підкорених територій після поділів Речі Посполитої, зокрема українських, литовських, білоруських, частково польських земель та виконувала роль важливого механізму поширення імперських наративів.

Саме поєднання імперіалізму та націоналізму створило передумови виникнення так званого «русского мира» – загальноімперської концепції, яка в незалежній Росії стане офіційною доктриною державної політики та буде обґрунтовувати російський іредентизм, маніпулюючи історичними фактами. Звичайно, його не можна ототожнювати чи навіть порівнювати із класичними прикладами італійського та грецького іредентизму XIX ст., в основі якого було прагнення об'єднати народ, розділений кордонами кількох держав. Російський іредентизм за своєю концептуальною суттю є міфотворчим конструктом, адже базується на вигаданих імперських гаслах єдності слов'янських народів Русі-України, що не відповідає дійсності.

Отже, другий етап формування російської іредентистської політики характеризується виникненням та утвердженням російської національної ідеї, яка не базується на традиційних європейських демократичних цінностях, а навпаки підтримує ідею самодержавства та поневолення інших підкорених народів. Головні національні принципи такі як самодержавство, православ'я, народність заклали фундамент майбутнього іредентизму.

Під час третього етапу формування російського іредентизму, який відповідає періоду радянської влади, відбувається зміна зовнішньої архітектури російської політики, адже після повалення самодержавства, більшовики приходять до влади з ідеями світової соціалістичної революції та всезагальної рівності. Насправді ж відбудеться зміна імперської експансії на радянську. Радянська імперія приходить на зміну російській, принцип народності (націоналізму) замінюється ідеями комунізму та соціалізму.

Падіння Російської імперії було передбачуване, у другій половині XIX ст. її можна було назвати «Колосом на глиняних ногах», який в будь-який момент міг рухнути. Після невдач у Кримській війні (1853–1856 рр.) її нежиттєздатність, архаїчність та відсталість лише поглибилися. Участь у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) була спробою повернути колишню велич, але призвела до того, що Російська імперія після завершення війни стала «переможеною у таборі переможців». Лютнева революція та більшовицький переворот 1917 р. зруйнували підвалини російської державності, адже принципи самодержавства, православ'я, народності повністю нівелювалися новою владою, російська імперія змінюється на радянську.

Ленін проголосив право народів на самовизначення аж до повної сецесії, за умови, що відокремлення здійснюється самим пролетаріатом у своїх інтересах. Теоретичні положення цього постулату зрозумілі й прості, але механізми їх реалізації не були створені. Більшовики прагнули втілити інтернаціональні ідеї марксизму, завдяки цьому після проголошення федерації народів вони пішли на поступки неросійським республікам та не зупиняли національні рухи, в тому числі й для того, щоб заручитися підтримкою неросійських народів. Ситуація суттєво змінилася в 1930-х рр., коли політика коренізації, тобто розквіту національних культур та мов у республіках, перетворилася на жорстоку боротьбу з будь-якими проявами вільнотумства серед національних еліт на місцях. Різкий ідеологічний поворот від критики російського

імперіалістичного минулого до сприйняття себе правонаступником імперії пояснюється зміною кон'юнктури міжнародних відносин, зокрема, посиленням нацистської Німеччини. Задля згуртування людей різних республік, етносів, націй, Сталін звертається до героїзації російського минулого та наголошує на визначальній ролі росіян у боротьбі проти монархічного гноблення. Звернення до провідної ролі росіян в 1930-х рр. відбувається за рахунок всіх інших народів, які входили до складу Союзу [5, с. 219]. Русифікація союзних республік відтепер стає головним завданням для Москви. Представникам російської національності надавали переваги під час розподілу головних посад не лише в центральних органах влади, але й в республіках на місцях. Саме тому еліта охоче та добровільно погоджувалася на зміни в графі «національність» на користь російської. Багатозначним є той факт, що російський націоналізм ніколи не був центром тяжіння, навколо якого утворювалася держава. Навпаки, він радше виконував функцію служіння самій державі та виникнув для того, щоб її легітимізувати. Завдяки територіальній експансії та русифікації-радянзації російський націоналізм поширився на величезній території СРСР.

Яскравим прикладом використання національного питання задля територіальної експансії стала окупація західних земель України та Білорусі 17 вересня 1939 р. Таємний протокол радянсько-німецького договору, укладеного напередодні Другої світової війни 23 серпня 1939 р., передбачав поділ Польщі між Гітлерівською Німеччиною та СРСР. Тому вступ радянської армії на територію підвладних Польщі українських та білоруських земель був прямим актом агресії, який радянська влада намагалася замаскувати іредентистськими гаслами «захисту братів українців та білорусів» від нацистів. Отже, в радянський період, центральна влада проводить політику іредентизму, маніпулюючи національним питанням задля задоволення власних територіальних зазіхань.

Під час Другої світової війни будь-який націоналізм, патріотизм активно заохочувався, адже це допомогло згуртувати радянські народи проти ворога. Після перемоги у війні питання неросійського націоналізму стало небезпечним для радянської держави, тому в цей період відбувається жорстке переслідування будь-яких культурних чи політичних проявів націоналізму, окрім російського. Наступники Сталіна відкинули національне питання на другий план, адже основним завданням для себе вони вбачали у побудові комунізму для радянського народу, який передбачав суцільну русифікацію багаточисельних народів радянської імперії. Особливо цим питанням переймався Леонід Брежнев, уродженець Дніпропетровщини, який був переконаним русофобом.

Отже, третій етап формування іредентистської політики збігається з радянським періодом, за якого експансіоністські апетити влади мали ідеологічне підґрунтя сформувати єдиний «радянський народ», використовуючи різні методи: русифікації, радянзації, репресії, колективізації, голодомору.

Четвертий, сучасний період розвитку російського іредентизму, набагато коротший в астрономічному сенсі, але став поворотним та визначальним для подальшої зовнішньої політики Росії не лише в регіональному, але й в глобальному контексті.

Російський іредентизм розглядається як територіальні посягання російської федерації на суверенні держави колишнього СРСР та в перші роки існування незалежної Росії цього не відбулося. Дослідниця Н.Михальчич наголошує на тому, що адміністрація першого президента Бориса Єльцина повинна була врегулювати економічні питання, від яких залежали життєві перспективи держави [10]. Саме Борис Єльцин, застосувавши силу для придушення опозиції в 1993 році, сформував недемократичну траєкторію державотворення молодій державі. Крім того, нове покоління російських націоналістів вбачало певну конкуренцію з українською інтелектуальною елітою, яку уособлювали дисиденти, а тому спиралася на імперські наративи всеохоплюваності російської нації, до якої відносили українців та білорусів.

Комуністична партія в останні роки «Перебудови» намагалася мобілізувати населення для недопущення розпаду СРСР, але глибоку економічну, політичну, ідеологічну, системну, екологічну кризу усіх сфер життя вже не можна було зупинити. Після утворення незалежних держав ситуацію ускладнювало національне питання, адже російське законодавство передбачало, що росіяни, які прагнуть отримати російське громадянство, можуть не виїжджати до Росії, а стати її громадянами в тій державі, де вони постійно проживають. Таке рішення можливо було прийняте з надією на виникнення в подальшому іредентизму в державах, де росіян та російськомовних осіб найбільше.

Формування російської держави та забезпечення її життєздатності потребувало створення російської нації, в основу якої покладена ідея східнослов'янської єдності. Важливу роль у цьому відіграв «Русский институт», створений у 1996 р. Його очолили Г.Павловський, С.Чернишов, Я.Кузьмінов. Основною метою інституту був пошук «російської самосвідомості» та формування «інститутів нової суспільної ідентичності». Дослідники вважали, що російській ідентичності загрожували з одного боку, «націоналізм», а з іншого – «космополітизм», подолання яких допоможе прискорити воз'єднання «російських ідей» та «російської влади» [1].

Таким чином, й сформувалася на державному рівні концепція «русского мира», яка є офіційним поясненням сучасної політики російського іредентизму в Україні та інших державах, де проживає російське населення.

Сьогодні поняття «русский мир» означає російську державну ідеологію і одночасно політичну технологію, яка ґрунтується на праві Росії втручатися у внутрішні справи пострадянських суверенних країн та навіть окупувати частини їх територій [1]. Сутність поняття «русский мир» походить з XIX ст., коли росіянам імперська влада відводила провідну роль серед поневолених народів. Те, що ця ідея знайшла підтримку серед сучасних російських інтелектуалів, а найголовніше – влади, говорить про те, що імперське недемократичне мислення та менталітет стали основною рисою російського суспільства. Можна зробити висновок, що в Росії не існує демократичного, незалежного, громадянського суспільства, яке є запорукою модерності держави та сталого розвитку.

Володимир Путін вперше офіційно заговорив про «русский мир» у 2001 р. на I з'їзді співвітчизників, що живуть за кордоном. Головна думка полягала в тому, що російський світ вийшов за межі держави та народу, він є скрізь, де плекають російське слово та культуру. У червні 2007 р. було засновано фонд «Русский мир», який посилював російський вплив на пострадянському просторі [5, с. 275]. Важливу роль в поширенні наративів єдності «Святої Русі» відіграє релігія. Характерно, що після утвердження ідеології «русского мира», Володимир Путін почав робити спроби впроваджувати цю концепцію в життя, зокрема, першим кроком став конфлікт навколо українського острова Тузла, біля якого російська сторона без попереджень почала споруджувати восени 2003 р. дамбу. Конфлікт вдалося вирішити тогочасному президентові Леоніду Кучмі, але вже сьогодні стає зрозумілим, що реакція української сторони повинна була носити жорсткіший характер.

Згодом на саміті НАТО у квітні 2008 р. Володимир Путін так сформулював своє ставлення до України: «Це навіть не держава. Для багатьох росіян вона є історичною помилкою або неспроможною державою, тому рано чи пізно вона має повернутися до росії» [3, с. 368]. Це демонструє значення України для росії, без сумніву, з усіх пострадянських республік саме Україна становить для експансіоністських планів Путіна найбільший інтерес, враховуючи її економічний та ресурсний потенціал.

Використовуючи гасла «історичної справедливості», а саме посилаючись на імперську політику Петра I і особливо Катерини II, яка у 1764 р. створила проєкт «Новоросія» на українських південно-східних землях, російська влада у 2014 р. ініціювала сепаратистські виступи так званої «п'ятої колони» в Миколаєві, Харкові, Херсоні, Запоріжжі, Дніпропетровську, Одесі, анексує Крим та захоплює частину Донецької та Луганської областей, де виникають маріонеткові держави – ДНР та ЛНР.

Виникає питання: чи були реальні передумови виникнення іредентистських настроїв серед російськомовного населення України? Турченко Ф. зазначає, що, без сумніву, антиукраїнська діяльність «п'ятої колони» в Південних та Східних областях мала свої результати. Разом з комуністами та регіоналами серед учасників «антимайдану» були й ідейні активісти проросійських організацій [6, с. 147]. Проте С.Хейл і Д.Сирокий вважають, що після розпаду СРСР конфліктів між росіянами та українцями у Східній та Південній Україні не було [9]. Не було жодних національних чи культурних утисків, зокрема російське населення вільно володіло мовою, адже, відповідно до закону Колесніченка-Ківалова «Про засади державної мовної політики», який діяв з 2012 по 2018 рр., російська мова мала особливий статус та стала регіональною мовою в 7 областях, АР Крим та місті Севастополь. Виникла парадоксальна ситуація, адже захисту потребувала не мова національної меншини, а державна українська мова, бо випускники шкіл з мовою викладання національних меншин не могли скласти іспити з української мови та вступити до закладів вищої освіти.

Провідну роль в реалізації проєкту іредентизму в Україні відіграла російська державна влада, адже програма створення «Новоросії» була чітко спланована, зокрема державні структури, такі як Російський інститут стратегічних досліджень (РІДС), отримували велику кількість кореспонденції щодо важливості формування проросійського підпілля, засилання диверсійних груп та, в перспективі, створення Великої Новоросії, до складу якої, окрім українських земель входило Придністров'я [6, с. 148]. Російська сторона активно фінансує бойовиків, надає зброю, російські військові, які проводять навчання на кордоні, опиняються в Україні та активно допомагають сепаратистам. Місцеві органи влади підтримують проросійський окупаційний режим, внаслідок так званих референдумів, які проводяться за присутності російської армії, що суперечить висновкам Венеціанської комісії щодо «Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні», російська влада закріплюється в Криму та частині території Луганської та Донецької областей.

Паралельно в російських медіа розпочинається інформаційна війна, головною метою якої є заручитися підтримкою громадян рф. Ганебний акт анексії висвітлюється як відновлення історичної справедливості – повернення російського Криму, який у 1954 р. внаслідок «доброї волі» Микити Хрущова був подарований УРСР в рамках святкування 300-річчя «об'єднання» України з росією. Крім того, проросійські медіа поширювали фейкову інформацію щодо ситуації в Україні, щоб спровокувати російськомовних громадян в Україні до повстання та розхитування ситуації всередині країни.

Отже, четвертий етап виникнення іредентизму, який розпочався після розпаду СРСР став ключовим, адже саме в цей період російський іредентизм стає офіційною державною політикою, однак його основи

були закладені значно раніше. Із самого початку існування російської незалежної держави виникає ідея зверхності Москви в Східній Європі, в різні історичні періоди вона видозмінюється та проходить певні етапи: від «збирання руських земель», «захисту єдиновірців», «формування радянського народу» до політики іредентизму.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

У процесі оцінки формування та розвитку політики російського іредентизму, здійснено аналіз становища російської національної меншини в межах пострадянських держав як іреденти за наступними критеріями: питома вага росіян в межах суверенних держав, що виникли після розпаду СРСР, територіальне положення відносно «батьківської держави» та наявність проросійських державних маріонеткових утворень. Це дозволило встановити, що російська іредентистська політика не відповідає офіційному обґрунтуванню територіальних посягань – захисту російського населення, а носить виключно імперський загарбницький характер, тому російський іредентизм є явищем надзвичайно непередбачуваним та небезпечним.

У результаті дослідження ідентифіковано чотири етапи формування російської іредентистської політики, а саме: 1) доімперський період московського «збирання» земель; 2) період імперського становлення та зародження концепції «русского мира»; 3) період формування радянського народу; 4) період концептуального оформлення «русского мира» як офіційної доктрини РФ.

Витоки російської експансіоністської, загарбницької політики беруть свій початок у XV ст., і до сьогодні лише видозмінювалися ідеологічні підходи до її обґрунтування, механізми та способи її реалізації. Проаналізувавши ціннісно-ідеологічні підходи до трактування російської державності, можна стверджувати, що російський іредентизм, незважаючи на те, що сьогодні трактується як прагнення РФ приєднати до свого складу пострадянські країни, зародився ще у середині XIX ст. разом з концепцією «русского мира», яка означає державну ідеологію виправдання територіальної експансії пострадянських країн, на основі того, що російська мова та культура не має бар'єрів та об'єднує всіх етнічних росіян. Характерним є те, що впродовж різних етапів формування російського іредентизму практично не змінювалися напрями експансії, а саме основним об'єктом територіальних посягань були й залишаються землі колишньої могутньої середньовічної Русі. Це пояснюється тим, що наративи РФ, в основі яких лежить міфологізація концепту «русского мира» як єдиної правильної форми побудови світоустрою, залишаються домінуючими в її внутрішній та зовнішній політиці, а іредентизм є спробою морального обґрунтування територіальної експансії.

Список використаної літератури:

1. Головка В.В. Русский мир / В.В. Головка // Энциклопедия истории Украины : Дополнительный том. – Київ : Наукова думка, 2021. – Кн. 1. А–Я. – 773 с.
2. Горло Н.В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму / Н.В. Горло. Дис. на здобуття наук. ступ. д-ра політ. наук; спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Запоріжжя, 2019. – 421 с.
3. Грицак Я. Подолати минуле : глобальна історія України / Я.Грицак. – Київ : Портал, 2022. – 416 с.
4. Конфлікти, що змінили світ / Н.Іщенко, І.Попов, П.Щелін та ін. – Харків : Фоліо, 2020. – 192 с.
5. Плохий С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / С.Плохий ; пер. з англ. В.Євменова, Є.Євменова. – Харків : Фоліо, 2023. – 308 с.
6. Турченко Ф.Г. Проект "Новоросія" і новітня російсько-українська війна / Ф.Г. Турченко // Студії з регіональної історії : степова Україна. – Київ, 2015. – 165 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004242>.
7. Alexander C. Borders, Irredentism & Russia / C.Alexander // Behind the Headlines. – 2020. – Vol. 40, No. 85. – P. 1–6 [Electronic resource]. – Access mode : https://thecic.org/wp-content/uploads/2020/09/Behind-the-Headlines_Chris_Alexander_1.pdf.
8. Driscoll J. Social media and Russian territorial irredentism: some facts and a conjecture. / J.Driscoll, Z.Steinert-Threlkeld // Post-Soviet Affairs. – 2020. – Vol. 36, No. 2. – P. 101–121 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1060586X.2019.1701879>.
9. Hale C. Irredentism and Institutions / C.Hale, D.Siroky // British Journal of Political Science. – 2023. – Vol. 5, No. 2. – P. 498–515 [Electronic resource]. – Access mode : <http://surl.li/nwqkh>.
10. Miholjic N. The Role of Irredentism in Russia's Foreign Policy / N.Miholjic // Caucasus International. – 2019. – Vol. 9, No. 1/2. – P. 88–100 [Electronic resource]. – Access mode : <http://surl.li/nwqar>.
11. Paci D. The Åland Islands Question : Irredentism and Autonomism in the «Archipelago of Peace» / D.Paci // Revista Brasileira de História. – 2020. – Vol. 40, No. 85 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.scielo.br/j/rbh/a/JwJJ78P4PwkHKpQYkHhXhyg/?lang=en>.
12. Putin's Posturing on NATO's Doorstep Raises Alarm / Bloomberg [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.bloomberg.com/news/features/2024-02-06/putin-s-shadow-feeds-fear-on-nato-s-russian-border?srnd=premium-europe>.
13. The Wall Street Journal опублікувала інфографіку про те, скільки росіян проживає у пострадянських країнах / Детектор Медіа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ms.detector.media/presa-usviti/post/847/2014-05-12-the-wall-street-journal-opublikovala-infografiku-pro-te-skilky-rosiyan-prozhyvaie-u-postradyanskykh-krainakh/>.

References:

1. Holovko, V.V. (2021), «Russkyi myr», *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Dodatkovyi tom, Naukova dumka, Kyiv, Kn. 1, A–Ia, 773 p.
2. Horlo, N.V. (2019), «Funktsionalni ta kontseptualni modeli polityky iredentyzmu», *Dys. na zdobuttia nauk. stup. d-ra polit. nauk., Zaporizhzhia*, 421 p.
3. Hrytsak, Ya. (2022), *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy*, Portal, Kyiv, 416 p.
4. Ishchenko, N., Popov, I., Shchelin, P. ta in. (2020), *Konflikty, shcho zminyly svit*, Folio, Kharkiv, 192 p.
5. Plokhii, S. (2023), *Zahublene tsarstvo. Istoriiia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodni*, Translated by eng. Ievmenova, V. and Ievmenova, Ye., Folio, Kharkiv, 308 p.
6. Turchenko, F.H. (2020), *Proekt "Novorosiiia" i novitnia rosiisko-ukrainska viina*, *Studii z rehionalnoi istorii: stepova Ukraina*, Kyiv, 165 p., [Online], available at: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004242>
7. Alexander, C. (2020), «Borders, Irredentism & Russia», *Behind the Headlines*, Vol. 40, No. 85, pp. 1–6, [Online], available at: https://thecic.org/wp-content/uploads/2020/09/Behind-the-Headlines_Chris_Alexander_1.pdf
8. Driscoll, J. and Steinert-Threlkeld, Z. (2020), «Social media and Russian territorial irredentism: some facts and a conjecture», *Post-Soviet Affairs*, Vol. 36, No. 2, pp. 101–121, [Online], available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1060586X.2019.1701879>
9. Hale, S. and Siroky, D. (2023), «Irredentism and Institutions», *British Journal of Political Science*, Vol. 5, No. 2, pp. 498–515, [Online], available at: <http://surl.li/nwqkh>
10. Miholjicic, N. (2019), «The Role of Irredentism in Russia's Foreign Policy», *Caucasus International*, Vol. 9, No. ½, pp. 88–100, [Online], available at: <http://surl.li/nwqar>
11. Paci, D. (2020), «The Åland Islands Question: Irredentism and Autonomism», *Archipelago of Peace*, Vol. 40, No. 85, [Online], available at: <https://www.scielo.br/j/rbh/a/JwJJ78P4PwkHKpQYkHxXhyg/?lang=en>
12. *Bloomberg*, «Putin's Posturing on NATO's Doorstep Raises Alarm», [Online], available at: <https://www.bloomberg.com/news/features/2024-02-06/putin-s-shadow-feeds-fear-on-nato-s-russian-border?srnd=premium-europe>
13. *Detektor Media*, «The Wall Street Journal opublikovala infografiku pro te, skilky rosiian prozhyvaie u postradianskykh krainakh», [Online], available at: <https://ms.detektor.media/presa-u-sviti/post/847/2014-05-12-the-wall-street-journal-opublikovala-infografiku-pro-te-skilky-rosiyan-prozhyvaie-u-postradyanskykh-krainakh/>

Popovich N.

Stages of formation of the policy of russian irredentism in Ukraine as a key component of the international threat

Abstract. This article examines the paradigm shift in Russian domestic and foreign policy through the prism of historical analysis, starting from the fifteenth century to the present, and on this basis, four stages of Russian irredentism were identified: 1. The pre-imperial period of Moscow's "gathering" of lands; 2. The period of imperial formation and the emergence of the concept of the "Russian world"; 3. The period of formation of the Soviet people; 4. The period of conceptualization of the "Russian world" as an official doctrine of the Russian Federation. In addition, the author analyzes the situation of the Russian national minority in the post-Soviet states and proves that Russian irredentism has no rational basis, but is caused only by the aggressive expansionist policy of the Russian Federation.

Keywords: irredentism; "Russian world"; national minority; politics; policy; international security; national security.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2024.